

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2024-27\(56\)-98-116](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2024-27(56)-98-116)
УДК 37.01:342

Ноздрін Олексій Миколайович,
кандидат юридичних наук, адвокат.
Одеса, Україна.
nozdrin1986@gmail.com

Сіданіч Ірина Леонідівна,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>
2363395@ukr.net

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ПОВНОЇ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. Міждисциплінарний характер статті виявляє її актуальність. Адже прослідковано шлях духовно-морального виховання від базового нормативного підґрунтя до практичної реалізації в освітній програмі. Досліджено правові основи духовно-морального виховання в Україні на рівні Конституції, а також законів: «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту» та «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», і додатково Державного стандарту загальної середньої освіти й основних засад Нової української школи. Виявлено певний конфлікт цінностей між особистим та суспільним. Приділено увагу важливості виховання та його духовно-моральних орієнтирів не лише в психологічному та педагогічному сенсі, а і першочергово в дослідженні процесу їх закріплення та реалізації в нормативно-правовому просторі. Розглянуто основні принципи реформи загальної середньої освіти, в рамках якої відбувається впровадження духовно-морального виховання, як окремого напрямку реформ, так і окремого навчального предмету. В умовах повномасштабної війни, розглянуто рівень реалізації духовно-морального виховання в системі повної загальної середньої освіти України. Охарактеризовано модельну навчальну програму авторства В. Жуковського, І. Сіданіч, Д. Грищука, І. Губені розроблену для 5–6 класів закладів загальної середньої освіти –

«Духовність і мораль в житті людини і суспільства». Програма є першою офіційно затвердженою по духовно-моральному вихованню в загальній середній школі. Зафіксовано актуальність подальших досліджень в сфері духовно-морального виховання та його нормативного закріплення. Висвітлено актуальність подальших наукових досліджень, в напрямку майбутнього впровадження програм духовно-морального спрямування в старших класах загальної середньої школи, в рамках реформування Нової української школи.

Ключові слова: духовно-моральне виховання; Конституція України; закони; право на освіту; загальна середня освіта.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. У сучасних умовах геополітичних викликів в Україні, формування свідомо-відповідальної особистості, з вираженими духовно-моральними принципами, стає надзвичайно важливим.

Постає питання, завдяки чому має відбуватися це формування. Адже на відміну від модернізації галузей економіки чи оборонного комплексу, де чітко видно об'єкт змін та методи їх впровадження, духовно-моральна сфера більш загальне поняття. Особливо це стає видно, коли мова йде про правове поле, на базі якого ці зміни мають затверджуватися та реалізовуватися на практиці. Що робить цю проблему актуальною та значущою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема духовно-морального виховання завжди була центральною в психології, педагогіці. Їй присвячені праці таких класиків педагогіки, як А. Макаренка та В. Сухомлинського, а також таких відомих психологів як Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та інших.

Серед сучасних вчених, які займаються цією проблематикою, варто згадати Г. Балла, І. Бежа, М. Боришевського, І. Зязюна, С. Максименка, Е. Помиткіна, В. Рибалка.

Якщо говорити про аспект права у цьому напрямку (правове виховання, формування правосвідомості), то багато уваги приділено у працях С. Алексеєва, В. Бабкіна, К. Бельського, В. Бурмистрова, В. Головченка, О. Зайчука, В. Зеніна та ін. Адже без усвідомлення норми в її смисловому та юридичному різноманітті, неможливо мати чіткі моральні орієнтири. Звісно, норми права не завжди тотожні моральним нормам. Але вони їх визначають. Як і моральні норми легітимізують наявність та фактичне функціонування юридичних норм.

У нашому випадку тема має міждисциплінарний характер, адже тут важливо не стільки дати визначення вихованню та його духовно-моральним орієнтирам, скільки дослідити процес його закріплення та реалізації у нормативно-правовому просторі.

Перш за все варто звернути увагу на праці В. Жуковського, І. Сіданіч, Д. Грищука, І. Губені, які розробили навчальну програму «Духовність і мораль в житті людини і суспільства», що є модельною для 5–6 класів закладів загальної середньої освіти. Це перша офіційно затверджена програма по духовно-моральному вихованню в середній школі. Реформа нової української школи продовжується, тому варто чекати появу нових програм та підготовленої для них нормативно-правової бази.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у дослідженні нормативно-правової бази, яка забезпечує процес впровадження духовно-морального виховання в системі загальної середньої освіти.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- аналіз законодавчих актів, стандарту та програми, які регулюють та регламентують впровадження духовно-морального виховання в системі загальної середньої освіти;
- надання характеристики основним орієнтирам реформи загальної середньої освіти, в рамках яких відбувається впровадження духовно-морального виховання.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Було досліджено ряд нормативно-правових актів, а саме Конституцію України, а також законів «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», і додатково Державний стандарт загальної середньої освіти й матеріали про Нову українську школу, оприлюднені Міністерством освіти і науки України, а також модельну навчальну програму авторства В. Жуковського, І. Сіданіч, Д. Грищука, І. Губені розроблену для 5–6 класів закладів загальної середньої освіти – «Духовність і мораль в житті людини і суспільства».

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для досягнення задекларованої мети використано аналіз сучасного

стану нормативних актів, які регулюють та регламентують проблему духовно-морального виховання, а також рівень їх реалізації в системі загальної середньої освіти.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

В Основному Законі нашої держави, можливо не достатньо, але ж все таки закладено певні основи для духовно-морального становлення [1].

Конституції України в статті 15 встановлює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах багатоманітності (політичної, економічної та ідеологічної). При цьому жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова, а цензура під заборону.

Поряд з цим Конституція декларує рівність усіх людей в своїх правах та гідності. Невідчужуваними та непорушними є права і свободи людини.

Варто звернути увагу, що не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод при ухваленні нових законів чи внесенні змін до існуючих. У світлі радикалізації настроїв у суспільстві через затяжну війну, соціальну та економічну кризи, які являються її наслідком, необхідно кожному про це пам'ятати.

Перераховане в нашій Конституції має бути не лише юридичними нормами, а і вектором, цінностями, принципами, без яких неможлива побудова базису демократичного суспільства.

Якщо говорити про конституційні засади духовно-морально виховання особистості, то статтю 23 Конституції можна вважати її основою, оскільки вона гарантує вільний розвиток своєї особистості для кожної людини. При цьому є обов'язки перед суспільством та мають не порушуватися права і свободи інших людей. Закріплене є логічним, адже права і обов'язки невід'ємні один від одного, якщо ми маємо на меті побудову демократичного суспільства.

Далі Основний Закон розширює перераховані принципи, вказуючи, що громадяни є рівними перед законом та наділені рівними конституційними правами і свободами. Стать, мова, колір шкіри, раса, етнічне та соціальне походження, місце проживання, майновий стан, релігійні, політичні, будь-які інші переконання, не можуть надавати жодних привілеїв чи обмежень.

Означені права є великим надбанням сучасного суспільства, в історії якого було безліч війн між представниками різних релігій, культур, ідеологій. Завжди існували опоненти міцної України, які спонукали та підтримували конфлікти на релігійному, мовному, політичному підґрунті.

Наразі, в українському суспільстві загострилася проблема між російськомовними українцями та тими, хто виступає за абсолютну українізацію. І це при тому, що в Україні на рівні Конституції надаються гарантії вільного використання, розвитку, та захисту мов національних меншин, до яких де-юре і де-факто відноситься російська мова. Це досить болюче питання, яке піднімає як наявні соціальні протиріччя, так і стає ще одним екзаменом на зрілість та демократичність нашого суспільства.

Варто не забувати, що кожен зобов'язаний слідувати Конституції України та законам України, а саме поважати права та свободи, честь і гідність інших громадян нашої держави. Отже, вбачаємо певні прогалини у духовно-моральному вихованні, у правосвідомості нашого населення, що є причиною озвучених вище проблем.

Якщо подібна тенденція продовжиться, з часом українське суспільство матиме ще більше соціальних протиріч. Замало, на рівні закону, закріпити свободу або права. Потрібно формувати відповідну культуру в суспільстві, завдяки якій ця свобода буде використана, а права реалізовані без порушення прав інших.

Соборність, самобутність, воля та гідність являються основними суспільно-державними (національними) цінностями України.

Так, соборність виступає як єдність та неподільність територій нашої країни. Вона втілена в духовній єдності українців, незалежно від їх фактичного місця проживання чи перебування – чи то на території України, чи за її межами. Соборність об'єднує всіх громадян нашої держави незалежно від їх національності та релігійної приналежності. Головна спрямованість соборності – це утвердження суверенітету та незалежності України. А також побудова нашої країни як процвітаючої демократичної національної держави.

Вважаємо, що концепція «духовна єдність українців» стосується спільного усвідомлення духовності, ідентичності та культурних цінностей народу України. Це пов'язано з ідеєю, що ми українці, як нація, маємо спільні історичні, культурні та духовні зв'язки, сформовані історією, традиціями та колективним досвідом. Це почуття духовної єдності може проявлятися різними способами, як-от спільна релігійна спадщина – православне християнство, що дісталось нам завдяки хрещенню Київської Русі – України Володимиром Святославовичем (Великим) у Києві в 988 році.

Ця духовна єдність українців залишається навіть через тисячоліття. Якщо звернутися до преамбули Конституції України, то вбачаємо, що Верховна Рада від імені українського народу приймала Основний Закон,

усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом, власною совістю, а також перед поколіннями, які будуть жити в цій державі.

Як показує світовий досвід, основою духовно-морального виховання громадян в Україні має стати формування високого рівня культури населення, усвідомлення своєї особистої відповідальності перед суспільством та державою, а також поваги до людей, які притримуються інших поглядів або позицій. І таке формування, в першу чергу, має здійснюватися завдяки освіті. Оскільки саме освіта постає фундаментом розвитку особистості в інтелектуальному, духовному, фізичному та культурному розумінні. Завдяки їй відбувається успішна соціалізація, розвиток суспільства, і як наслідок – зростання економічного добробуту як населення, так і держави загалом.

В нашому випадку Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [2], та Закон України «Про освіту» [3] є базовим підґрунтям, бо основна аудиторія духовно-морального виховання – це підростаюче покоління. Тобто діти, молодь.

Закон, який регулює державну політику у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності набрав чинності 1 січня 2023 року [2]. Фактично він є одним з найновіших законів нашої країни, які регулюють певну сферу. Його прийняття було викликане безпрецедентними умовами, в яких перебуває держава, через повномасштабну війну. Закон чітко вказує, що духовно-моральне виховання – процес, який спрямований на формування та розвиток духовних і моральних цінностей всіх українців, як в середині держави так і поза її межами, а також всіх інших хто перебувають в державі на законних підставах, на підґрунті національних цінностей України.

Закон визначає, що є суспільно-державні (національні) цінності, на основі яких формуються духовні та моральні цінності. Сам перелік цих цінностей не вказаний, але враховуючи інші поняття, яким дає пояснення Закон, легко можна зрозуміти, про які цінності йде мова, а саме про:

- військово-патріотичне виховання;
- громадянсько-патріотичне виховання;
- національно-патріотичне виховання;
- громадянську компетентність;
- громадянську освіту;
- громадянську стійкість;
- інститути громадянського суспільства;

- українську громадянську ідентичність;
- українську національну ідентичність;
- оборонну свідомість.

Тобто, ми бачимо, що основні цінності, які перераховані в Законі, переважно суспільні, направлені на формування певної громадянської культури, яка складається з патріотизму, усвідомлення своєї ідентичності – національної та громадянської, а також готовності захищати ці цінності.

Закон України «Про освіту» проголошує інші цінності [3]. Саме освіта є фундаментальним стержнем інтелектуального, духовного, фізичного та культурного розвитку особистості. Основною метою освіти є повноцінний розвиток особистості та визнання її як найважливішої цінності для суспільства. Освіта є основною діяльністю дітей та молоді до 18 років, і саме вони є головною цільовою аудиторією для виховного процесу.

Тобто, якщо попередній Закон на перше місце ставить суспільні цінності, то Закон «Про освіту» – особистість. Іншими словами, навіть з преамбул Законів видно, що вони пропагують різні вектори цінностей. А отже спостерігаємо споконвічну боротьбу між суспільним та індивідуальним, загальним та конкретним, потребами індивіда та соціуму, які протилежні один одному. Цей конфлікт з давніх часів був головною темою роздумів видатних філософів. У наш час він вимагає оптимальних шляхів рішення для закриття базових потреб суспільства, яке зіткнулося з безпрецедентними викликами нового часу. Зміна фокусу від задоволення індивідуальних потреб до відповіді на суспільні запити свідчить про суттєві зміни в українському суспільстві. Цей процес вимагає подальшої уваги від науковців різних шкіл, напрямків та дисциплін.

Постає питання – як в середовищі, де на перше місце поставлено особистість, пропагувати суспільні цінності? Якщо врахувати, що поняття цінностей може кардинально відрізнятись серед різних релігійних, соціальних груп, то це робить задачу духовно-морального виховання ще складнішою.

Звернувшись до Закон України «Про повну загальну середню освіту» [4], вбачається, що він направлений більше на прикладні питання, які виникають під час впровадження правового регулювання освіти, ніж на загальні поняття. Наприклад, це трактування поняття державних стандартів повної загальної середньої освіти, закладу освіти, навчальної програми, освітньої програми, повної загальної середньої освіти, територіальної доступності тощо. І звісно, законодавче регулювання по їх реалізації на практиці.

Аналіз законодавчої бази висвітлює, що лише Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» має визначення категорії «духовно-моральне виховання». Тобто в той час, як закони, які регулюють освіту, вирішують здебільшого практичні питання, пов'язані з нею, то духовно-моральне виховання лежить в площині державної політики, яка визначає українську та громадянську ідентичність. Звісно, освіта не розвивається окремо від загальної політики держави, про що піде мова далі. Але варто зазначити, що тут спостерігаємо феномен, коли одна сфера властивим тільки їй інструментарієм реалізує задачі іншої сфери, яка досить суттєво відрізняється від першої. Подібного явища в нашому законодавстві не спостерігалось на такому широкому рівні, який стосується всіх громадян.

Окремо, варто приділити увагу стандарту загальної середньої освіти. Згідно пункту 3 статті 12 Закону «Про освіту», структура повної загальної середньої освіти складається з трьох рівнів: початкової, базової та профільної середньої освіти. Відповідно, кожен рівень має свої затверджені державні стандарти. Вони затверджуються відповідною постановою Кабінету міністрів України. Ці стандарти переглядаються раз на десять років. Зміна іншими органами виконавчої влади змісту та обсягу Державних стандартів загальної середньої освіти не допускається. Чинний Державний стандарт загальної середньої освіти вступив в силу з першого вересня 2022 року для учнів, які навчаються за програмами дванадцятирічної повної загальної середньої освіти. Тобто, його положення будуть актуальними до 2032 року [5].

Основні ціннісні орієнтири базової середньої освіти полягають у:

- дотриманні принципів академічної доброчесності у взаємодії учасників освітнього процесу;
- становленні вільної особистості учня, підтримці його самостійності, підприємливості та ініціативності;
- формуванні культури здорового способу життя учня;
- створенні освітнього середовища, де забезпечена атмосфера довіри, де відсутня дискримінація всіх учасників освітнього процесу;
- формуванні серед учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови;
- плеканні в учнів любові до рідного краю, відповідального ставлення до екології.

Останні два пункти є яскравим прикладом того, як суспільно-

державні (національні) цінності мають бути реалізовані в рамках загальної середньої освіти. При цьому пріоритет надається компетентнісному підходу – тобто оцінюється не стільки об'єм засвоєних знань, а те, як учень їх розуміє, вміє працювати з інформацією, комунікувати.

До ключових компетентностей Державного стандарту відносяться:

- 1) вільне володіння українською мовою;
- 2) здатність спілкуватися рідною (якщо учень відноситься до етнічних меншинств) та іноземними мовами;
- 3) математична компетентність;
- 4) компетентності в природничих науках, техніці та в технологіях;
- 5) інноваційність;
- 6) екологічна компетентність;
- 7) інформаційно-комунікаційна компетентність;
- 8) навчання впродовж життя;
- 9) громадянські та соціальні компетентності,
- 10) культурна компетентність;
- 11) підприємливість і фінансова грамотність.

Громадянські та соціальні компетентності включають в себе ідеї демократії, справедливості, рівності, прав людини. Згідно зі Стандартом вони проявляються як спроможність діяти в якості відповідального громадянина, спираючись на розуміння загальнолюдських та суспільних цінностей, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії.

Розуміння духовно-моральних та громадянських цінностей має базуватися на ряді компетентностях, розвиток яких є пріоритетним в сучасній школі. До речі, це є головним вектором реформування сучасної школи в рамках Нової української школи [6].

Наскрізними в усіх ключових компетентностях є навички:

- 1) читання з розумінням;
- 2) висловлювання власної думки в усній та письмовій формах;
- 3) критичного та системного мислення;
- 4) логічного обґрунтування своєї позиції;
- 5) діяти творчо;
- 6) проявляти ініціативу;
- 7) конструктивно управляти емоціями;
- 8) оцінювання ризиків, зважаючи на оточуючі фактори;
- 9) ухвалювання рішень;
- 10) вирішення проблем;

11) співпраці з іншими.

Тобто на законодавчому рівні є запит на формування свідомого громадянина-патріота, який усвідомлює свою суспільну, індивідуальну відповідальність перед суспільством. Він є освіченою, підприєжливою людиною, яка володіє критичним мисленням, має навички співпраці з іншими людьми та володіє культурою висловлювання своїх думок, позиції. А отже здатен ухвалювати рішення на благо собі, суспільства, в якому живе та держави, громадянином якої він є. Щоб втілити це, потрібна окрема навчальна програма.

Узагалі, подібна практика не є чимось новим для нашої освіти. В програмі Києво-Могилянської академії, яка була заснована в XVII столітті, багато уваги приділялося вивченню праць філософів, логіці, риториці. Учні вчили латину, давньогрецьку мову, щоб читати твори в оригіналі. Подібна програма продовжувала традиції тогочасних університетів. І це відбувалося в епоху, коли навіть вміти писати та читати було не обов'язковим для всіх. Але було обов'язковим для вищих верств суспільства, які займали керівні посади, приймали стратегічні рішення. Тому що подібні предмети вчили критичному мисленню. Подібна програма зберігалася і у XIX столітті, але у XX була спрощена в бік прибрання цих предметів з загальноосвітньої програми. Бо авторитарному суспільству не потрібні люди з критичним мисленням. У той час для побудови демократичного суспільства такі люди є його основою та рушійною силою.

Навчальні предмети в НУШ подаються інтегративно, а тому діляться по галузям. Серед них наявні: технологічна; математична; громадянська та історична; природнича; інформативна; мовно-літературна; соціальна і здоров'язбережувальна; мистецька галузі, а також галузь фізичної культури.

Кожна освітня галузь має мету; список компетентностей, які має розвивати, визначені результати навчання учнів; а також відповідну кількість навчальних годин за циклами навчання.

Подібний підхід дозволяє більш систематично вибудовувати освітні програми, за потреби створювати інтегративні курси, ніж коли навчальний матеріал подавався у вигляді різноманітних предметів, які не були об'єднані в єдину систему.

Безперечно, в школі і раніше існували навчально-методичні об'єднання вчителів, які викладали відповідні предмети. Сучасний підхід поглиблює кооперацію між педагогами та робить навчальний процес

більш зрозумілим самим учням та батькам, які можуть вважати, що той чи інший предмет їм не треба знати. Особливо якщо він не буде вноситись на ДПА чи ЗНО.

Звісно, це вибір кожного, що йому вчити або не вчити. Головне володіти відповідною компетентністю, на чому наголошує сама філософія НУШ, де в пріоритеті ставиться набуття компетентностей, а не лише нагромадження знань. Адже у нашому сучасному світі мало знати, а треба вміти орієнтуватися в отриманій інформації, бути гнучкими та приймати свідомі, відповідальні рішення.

Базова середня освіта має адаптаційний цикл та цикл базового предметного навчання. Адаптаційний цикл охоплює період у 5–6 класах. Він є перехідним від початкової школи до предметного навчання. 7–9 класи – це цикл базового предметного навчання.

Виходячи з Державного стандарту, формуються:

- 1) базовий навчальний план;
- 2) типові освітні та навчальні програми (затверджує МОН);
- 3) освітня програма та робочий навчальний план (схвалюється та затверджується на рівні школи).

«Духовні і моральні основи в житті людини» як модельна навчальна програма була введена в освітній процес відносно нещодавно, а саме Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.02.2022 р. № 143 [7]. Програма базується на Державному стандарті базової середньої освіти, але здебільшого є орієнтиром для досягнення вимог Державного стандарту. Тобто є не постановою, а скоріше методичними рекомендаціями, на базі яких школа або вчитель розробляють власні програми.

Подібний підхід є практичним втіленням одного з принципів Нової української школи (НУШ), а саме автономності школи. Десятиліття в державних школах панувала адміністративно-командна система, коли вчителі працювали згідно поданих програм, підручників, постанов. Подібне середовище мало сприяло розвитку індивідуального стилю у роботі, розвитку творчого начала, коли педагогу відводилася лише роль виконавця. Аналогічне було ставлення до учня, якому також відводилася здебільшого пасивна роль в освітньому процесі. Це мало сприяло високій мотивації отримання знань, адже в наш час ця радянська спадщина давно не відповідає вимогам часу.

На сайті Міністерства освіти і науки України (МОН) представлені модельні навчальні програми для 5–9 класів НУШ. Програму «Духовні і моральні основи в житті людини» можна знайти в розділі «Етика і

предмети морального спрямування» серед модульних програм «Етика», «Вчимося жити разом», «Культура добросусідства». Усі вони відносяться до соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі НУШ.

Мета курсу «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» полягає в розкритті змісту духовності, моралі, особливостей поведінки особистості в середовищі, яке її оточує: в сім'ї, класі, громаді, державі, на природі. Очікується, що в результаті опанування цього курсу особистість отримає сформовані відповідні духовні та моральні компетентності.

Раніше цю функцію виконував предмет «Людина і світ», але він починав читатися з 9 класу. Це відносно пізно, адже в цей час вже відбулося основне формування особистості учня. Тому логічно було подібний предмет ввести на кілька років раніше, коли діти ще допитливі, відкриті новому і в них не так яскраво проявлений підлітковий максималізм. Хоча в наш буремний час мати духовні орієнтири актуально навіть для дорослих.

Якщо взяти структуру НУШ, то шостий клас відноситься до базової середньої освіти. Перший цикл базової середньої освіти (5–6 класи) вважається адаптивними, перехідними від початкової школи. В цей період відбувається закладання фундаменту свідомого самовизначення учня як особистості, члена сім'ї, нації та суспільства. Що є основою громадянського, демократичного суспільства. Модельна програма курсу має такий поділ по темах (див. табл.) [8].

Таблиця

5 клас	6 клас
Розділ 1. Джерело духовності та моралі	Розділ 1. Духовні та моральні взаємини в сім'ї
Розділ 2. Поняття духовності та моралі	Розділ 2. Духовні та моральні засади шкільного життя
Розділ 3. Людина – носій духовності та моралі	Розділ 3. Духовні та моральні основи життя в громаді і державі
	Розділ 4. Духовні та моральні засади ставлення до природи

Якщо врахувати, що зараз батьки все частіше дітей віддають до школи у віці бти років, то в 5му класі дітям вже по 10–11 років. Це той вік, коли дитина вже не учень початкової школи. Тобто вона пройшла адаптацію до школи, ігрова діяльність як основна замінилася на навчальну. Але поки що не настав підлітковий вік з його фізіологічною,

емоційною, ментальною перебудовую особистості. Коли нерідко навчання стає другорядним по відношенню до інших активностей та інтересів. Вкрай важливо не пропустити цей період, а закласти в дитину відповідні орієнтири, на які вона буде спиратися, поступово входячи в доросле життя.

Другий цикл базової середньої освіти включає 7–9 класи. Його головна задача полягає у сприянні формуванню учнів як відповідальних членів суспільства. Одна з основних чеснот яких – вміння самостійно вирішувати проблеми повсякденного життя. Як наслідок, така людина в майбутньому свідомо обирає шлях подальшого навчання згідно своїм інтересам та здібностям. Це дуже актуально, якщо врахувати, як часто наявна освіта та професія не збігаються, що створює труднощі як для самої людини, так і знецінює якість освіти, знижує її соціальний престиж.

Тим паче це актуально у зв'язку з тим, що учні отримують можливість здобувати освіту в коледжах для отримання професії. Ті, хто залишаються в школі в 10–11 класах також здебільшого орієнтовані на подальше навчання у закладі вищої освіти (ЗВО). Тому вибір предметів у школі здебільшого залежить від того, що учень буде здавати на ЗНО та який профіль ЗВО обиратиме. Тобто вибір напрямів знань тут більше прикладний, ніж з метою усебічного розвитку особистості.

У планах НУШ є намір відокремити третій ступінь загальної середньої школи, тобто 10–11 класи, та зробити на їх базі академічні ліцеї. Подібна практика характерна закордонній системі навчання. Але поки цей етап далекий від завершення.

Розбудова Нової української школи триває в три етапи (фази).

Перший етап (2016–2018 рр.) охарактеризувався:

- розробленням і затвердження стандартів початкової освіти на компетентнісній основі;
- створенням підручників нового покоління;
- формуванням національної електронної платформи, де розміщені електронні курси та підручники. Вона також містить функціонал для створення електронних підручників, розробки курсів для дистанційного навчання згідно програм предметів старшої школи;
- розробленням нового Закону «Про загальну середню освіту».

Як показав досвід карантину, війни, розробка дистанційної форми навчання була вірним рішенням.

Другий етап (2019–2022 рр.) характеризувався:

- розробленням і затвердженням стандартів базової середньої освіти на компетентнісній основі;

- створенням професійних стандартів педагогічної діяльності в початковій та середній школах.

Хоча варто наголосити, що воєнні дії дещо сповільнили цей процес, поставивши перед українською освітою інші задачі. Але вони не зупинили ці реформи. Адже нашій країні вкрай необхідні свідомі, освічені громадяни.

Станом на 2024 рік відбувається третій етап введення НУШ, який продовжиться до 2029 року. Цей етап передбачає:

- розроблення та затвердження стандартів профільної середньої освіти на компетентнісній основі;
- початок функціонування профільної школи відповідно до нових освітніх стандартів на компетентнісній основі, що передбачено проектом Закону України «Про освіту», не пізніше 2027 року.

Проведене дослідження показало, що поки зарано говорити про впровадження зазначеної модельної програми в класах старшої школи. Але це не означає, що цей предмет не актуальний для старшокласників. Ця програма актуальна і в 7–9 класах школи. Однак, на даний час МОН ще не створило відповідних програм, на відміну від базової середньої освіти. А там, де вони створені, поки що триває їх практична реалізація. Рік – це дуже малий термін, щоб нововведення були органічно інтегровані в освітній процес. Тим паче зараз, коли наша країна стикається з викликами повномасштабної війни, яка триває фактично другий рік. Що змушує змінювати пріоритети, певним чином впливає на розподіл ресурсів. А тому неминуче впливає на всі сфери нашого життя.

Можна впевнено казати, що війна здебільшого гальмує реформу нашої освіти. Звісно, у нас чи не вперше в історії України з'явився Закон, який визначає офіційне розуміння патріотизму, духовно-морального виховання особистості, суспільства. Практика радянських часів, коли суспільство було заідеологізоване, довгий час свідомо не розвивалася в сучасному українському суспільстві, враховуючи наявність різних суспільних груп в ньому, інтересів, вподобань на базі релігії, культурно-історичного розвитку того чи іншого регіону, національності, якщо мова йде про національні меншини.

Але сучасні умови показали, що мати те, що виступає об'єднуючим фактором для суспільства, в якому панує різноманітність, – це фактично означає виживання в тих обставинах, в яких опинилася наша країна. І першим, що тут має стати – це свідоме, на рівні державної політики, формування спільної системи цінностей. Бо мало говорити про такі загальнодержавні цінності, як патріотизм, захист держави, коли люди в

соціумі не мають згоди щодо загальнолюдських цінностей. Отже, першим кроком нашої держави є реалізація загальної програми по вихованню духовно-моральних цінностей на базі загальної середньої освіти.

Наразі програма «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» виконує задачу виховати інтерес до знань, процесу навчання в 5–6 класах, створити середовище, де учень як особистість буде всесторонньо розвиватися, вміти критично мислити, висловлювати свою думку. У майбутньому це має полегшити вибір життєвого шляху та професійної траєкторії. А також виростити з неї свідомого громадянина своєї держави, щирого патріота, захисника і власних і суспільних цінностей, враховуючи загрози, які ще довго будуть нести небезпеку нашій країні.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Дослідження виявило, що нормативно-правова база з впровадження духовно-морального виховання в системі повної загальної середньої освіти ще вимагає доопрацювань, особливо на рівнях, де безпосередньо відбувається реалізація цієї програми. На рівні Конституції та законів України це питання достатньо закріплене. Однак, оскільки триває реформа загальної середньої освіти, цей процес досі не охопив всі її ланки в цьому напрямку. Що робить подальші дослідження актуальними та перспективними.

Перспективи подальших досліджень. У зв'язку з реформами, через які проходить загальна середня освіта, програму «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» ще не розроблено для 7-го та інших старших класів. Разом з цим, необхідність її розширення та продовження у старших класах не викликає сумнівів. Однак, враховуючи особливості та виклики підліткового віку, ця програма повинна мати іншу структуру, ніж програма, яка розрахована на молодші класи. Що вимагає ґрунтовної роботи з боку психологів, педагогів та інших вчених, які досліджують це питання.

Варто врахувати умови, в яких знаходиться наше українське суспільство через війну та викликану нею суспільну кризу. Адже окрім духовно-морального виховання паралельно впроваджується патріотичне виховання, яке зараз має стратегічне значення для нашої країни та є відносно новим для нашого соціуму на законодавчому рівні. Що теж може корегувати задачі, які стоять перед освітою, а також шляхи їх реалізації. Цей аспект також вартий уваги через фундаментальні дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна Рада України. (1996, Черв. 28). *Конституція України № 254к/96-ВР*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [2] Верховна Рада України. (2022, Груд. 13). *Закон № 2834-IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
- [3] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05). *Закон № 2145-VIII «Про освіту»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [4] Верховна Рада України. (2020, Січ. 16). *Закон № 463-IX «Про повну загальну середню освіту»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
- [5] Кабінет Міністрів України. (2020, Верес. 30). *Постанова № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
- [6] Міністерство освіти і науки України. *Нова українська школа. концептуальні засади реформування середньої школи*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- [7] Міністерство освіти і науки України. (2022, Лют. 09). *Наказ № 143 «Про внесення змін у додаток до наказу від 12 липня 2021 року № 795»*. [Електронний ресурс].
Доступно: https://drive.google.com/file/d/1E_d3znSeUDZDcTePGAQXNvufUMd0Dp0/view
- [8] *Духовність і мораль в житті людини і суспільства для 5–6 класів закладів загальної середньої освіти* / В. М. Жуковський, І. Л. Сіданіч, Д. Г. Грищук, І. І. Губеня, Н. М. Лахман; Рекомендовано МОН України. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Sotsial.zdorovyazberezhu.osv.haluz-5-6->

[kl/Dukhovn.moral.v.zhytti.lyudyny.i.susp-5-6.kl.Zhukovsky.ta.in.06.05.22.pdf](#) Дата звернення: Січ. 05, 2024.

LEGAL PRINCIPLES OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION IN THE COMPREHENSIVE GENERAL SECONDARY EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

Oleksii Nozdrin,

candidate of legal sciences, lawyer.

Odesa, Ukraine.

nozdrin1986@gmail.com

Iryna Sydanych,

Doctor of Sciences in Pedagogy, professor,

Professor of Department of Pedagogy,

Administration and special education Educational

and Scientific Institute of Management and Psychology

SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>

2363395@ukr.net

Abstract. The interdisciplinary nature of the article reveals its relevance. After all, the path of spiritual and moral education from the basic normative basis to practical implementation in the educational program has been followed. The legal foundations of spiritual and moral education in Ukraine at the level of the Constitution, as well as laws: "On education", "On full general secondary education" and "On the basic principles of state policy in the sphere of establishing Ukrainian national and civil identity", and additionally the State Standard were studied general secondary education and basic principles of the New Ukrainian School. A certain conflict of values between personal and social values has been revealed. Attention is paid to the importance of education and its spiritual and moral orientations not only in the psychological and pedagogical sense, but also primarily in the study of the process of their consolidation and implementation in the normative and legal space. The main principles of the reform of general secondary education, within which the introduction of spiritual and moral education, both as a separate direction of reforms and as a separate educational subject, takes place are considered. In the conditions of a full-scale war, the level of implementation of spiritual and moral education in the system of full general secondary education of Ukraine is considered. The model curriculum authored by V. Zhukovsky,

I. Sidanych, D. Hryshchuk, and I. Gubeni developed for 5–6 classes of general secondary education institutions – "Spirituality and morality in the life of a person and society" is characterized. The program is the first one officially approved for spiritual and moral education in general high school. The relevance of further research in the field of spiritual and moral education and its normative consolidation is recorded. The relevance of further scientific research, in the direction of the future implementation of programs of spiritual and moral direction in senior classes of the general secondary school, as part of the reform of the New Ukrainian School, is highlighted.

Keywords: spiritual and moral education; Constitution of Ukraine; laws; right to education; general secondary education.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy. (1996, Cherv.28). Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukraine)
- [2] Verkhovna Rada Ukrainy. (2022, Hrud.13). Zakon № 2834-IX «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukraine)
- [3] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres. 05). Zakon № 2145-VIII «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukraine)
- [4] Verkhovna Rada Ukrainy. (2020, Sich. 16). Zakon № 463-IX «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (in Ukraine)
- [5] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, Veres. 30). Postanova № 898 «Pro deiaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (in Ukraine)
- [6] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Nova ukraïnska shkola. kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. [Elektronnyi resurs].

- Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (in Ukraine)
- [7] Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022, Liut. 09). Nakaz № 143 «Pro vnesennia zmin u dodatok do nakazu vid 12 lypnia 2021 roku № 795». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://drive.google.com/file/d/1E_d3znSeUDZDcTePGAQXNv_ufUMd0Dp0/view (in Ukraine)
- [8] Dukhovnist i moral v zhytti liudyny i suspilstva dlia 5–6 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity / V. M. Zhukovskyi, I. L. Sidanich, D. H. Hryshchuk, I. I. Hubenia, N. M. Lakhman; Rekomendovano MON Ukrainy. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Sotsial.zdorovyazberezhev.osv.haluz-5-6-kl/Dukhovn.moral.v.zhytti.lyudyny.i.susp-5-6.kl.Zhukovskyi.ta.in.06.05.22.pdf> Data zvernennia: Sich. 05, 2024. (in Ukraine)

*Стаття надійшла до редакції
13 січня 2024 року*